

محمد ابرار الحق
مرکز مطالعات فارسی و آسیای مرکزی
دانشگاه جواهر لال نهرو، دهلی نو

حدیث تصوف در طوطی نامه خواجه ضیاء الدین نخشی

به هر شهری و هر جای متاعی قیمتی خیزد
ضیاء از نخشب و شکر ز مصر و سعدی از شیراز
ضیاء الدین نخشی (متوفی 751 هج 1350 عیسوی)
حکیم، صوفی، شاعر و نویسنده بزرگ قرن هفتم هجری بوده است
وی در شهر نخشب یا نسف که از بلاد کهن ماوراء النهر بوده تولد
یافت این شهر هنوز در سرزمین ازبکستان واقع است. چون ظلم
و ستم حمله های منگولها بر آسیای مرکزی مستولی بود. شهر
نخشب هم آماج حمله منگولها قرار گرفت. حکمران بزرگ و
معروف منگول چنگیز خان (متوفی 1227 م) این شهر را در قلمروی
خود آورد و پایگاه نظامی خود ساخت. بعداً منگولها آنجا
بناهای زیادی تعمیر کردند و نام این شهر را از نخشبه قرشی تبدیل
کردند. قرشی در زبان منگول «بناها» رامی گویند ۳۰۲. در نتیجه
همین فتنه منگول بسیاری از علماء و اکابر و نویسندگان بزرگ آسیای
مرکزی بسوی هندوستان عزیمت کردند و دارالسلطنت دهلی را
مرکز خود ساختند. ضیاء الدین نخشی هم مانند دیگر نویسندگان

بزرگ عازم کشور هندوستان گشت و قطع نظر از علما و نویسندگان دیگر دور از دهلی در شهر بدایون که یکی از معروفترین شهرهای علمی هند از روزگار قدیم بوده است، اقامت گزید. عصامی درین باره چنین می گوید:

بسی سیدان صحیح النسب
رسیدند دروی ز ملک عرب
بسی کاسبان خراسان زمین
بسی نقشبندان اقلیم چین
بسی عالمان بخارا نژاد
بسی زاهد و عابد هر بلاد
در آن شهر فرخند جمع آمدند
چو پروانه بر نور شمع آمدند

برخی مولفان بعدی نخشی را از مریدان شیخ نظام الدین اولیاء نشان داده است، ولی محمد بن مبارک کرمانی که از مریدان شیخ نظام الدین اولیاء بوده، در کتاب خود سیرالاولیاء حالات زندگی شیخ نظام الدین اولیاء و مریدان او را به شرح و بسط بیان کرده است اما درباره ی نخشی ساکت است. البته او از معاصرین شیخ نظام الدین اولیاء بوده است. اخبارالاخیار فی اسرار الابرار محدث دهلوی اشاره می کند که در زمان شیخ نظام الدین اولیاء سه ضیاء بودند، یکی ضیاء سنامی که منکر شیخ بود و دیگر ضیاء برنی که معتقد و مرید او بود و سیوم ضیاء نخشی که نه منکر بود نه معتقد و چنین شنیده است که وی مرید شیخ فرید است که نبیره و خلیفه سلطان التارکین شیخ حمید الدین ناگوری است. ه پروفیسور

خلیق احمد نظامی در کتاب خود تاریخی مقالات، ایبات یاد شده
زیرا استناد کرده است:

برنی و نخشی و سنامی

نام این هر سه تن ضیاء بوده

اول معتقد پسین منکر

ثانی از هر دو بی نوا بوده ۶

بر بنای گفته های شیخ عبدالحق محدث دهلوی می توان
گفت که او از سلسله ی چشتیه که در آن زمان یکی از معروفترین و
مهمترین طریقه ی عرفانی هند بود انتساب داشت. صاحب تذکره
حسینی میر حسین دوست سنیهلی که خود را از اولاد و احفاد
نخشی شمرده، نوشته است که ضیاء نخشی با شیخ نظام الدین
اولیاء آشنا بوده و گهگاه با او ملاقات می کرده است. ۷

این مسلم است که ضیاء الدین نخشی از معاصرین شیخ
نظام الدین اولیاء بوده، با او آشنایی داشت و از افکار او بسیار متأثر
بوده، سلك السلوك ضیاء نخشی از فواید الفواد ملفوظات شیخ
نظام الدین اولیاء تأثیر بسیار گرفته است. او در سال 1350/ه751 م
وفات یافت و در محله ی قبول پوره نزد خانقاه «جهوتی سرکار» در
شهر بدایون مدفون است. آرامگاهش در جوار شهاب الدین مهمره
قرار دارد و بنام حافظ صاحب معروف است.

عبد الحق محدث دهلوی در اخبار الاخیار فی اسرار
الابرار می نویسد که نخشی تصنیفات بسیار در ارد و همه تصنیفات
وی در آن مرتبه که هستند متشابه و متشاکل واقع شده اند و سرشار
از قطعه ها است. ۸. طوطی نامه یکی از مقبول ترین تالیفات

خواجه ضياء الدين نخشبی است که در ادبیات فارسی زبان زد خواص و عوام است. چون نخشبی در هند وارد شد از ادبیات کلاسیک هند سانسکریت بسیار استفاده کرد و از آن تاثیر فراوان گرفت. خمیرمایه ی طوطی نامه همین اثر سانسکریت است و از کتاب معروف سانسکریت به نام "شوکا سپتتی" تاثیر فراوان گرفته و شامل بر پنجاه و دو حکایت است که به شکل طوطی بیان شده است. شوکا سپتتی یکی از معروف ترین کتاب های ادبیات سانسکرت است و دارای هفتاد داستان بوده است. ضياء الدين نخشبی این کتاب سانسکرت را لفظ به لفظ ترجمه نکرد بلکه داستان آن را با خوبی درك کرد و با زبان خود در پنجاه و دو حکایت نوشت. طوطی نامه ظاهراً کتاب داستان است ولی دارای مضامین مختلف است. سراسر طوطی نامه شاهد موضوعات مختلف مانند علم طب، موسیقی، تصوف، حکمت و دیگر است و در ضمن داستان بسیاری از آیات قرآنی، احادیث، اقوال صوفیاء و افعال مشایخ استفاده کرده شده است.

این کتاب سرشار از تشبیهات و استعارات و کنایات و تلمیحات است. نخشبی این کتاب را علاوه بر داستان با محاسن ادبی نیز آراسته کرده است. تمام داستان طوطی نامه مملو از واژه ها و اصطلاحات ادبی است. او تسلط ادبی خود را درین کتاب به خوبی بکار برده و همه ی کتاب طوطی نامه را با ایات زیبا و دلنشین پر کرده است. در مقابل این داستان های شوکا سپتتی بسیار ساده و عاری از ادبیات و کلمات نصیحت و اندرز است. تمام داستان های شوکا سپتتی مملو از گفته های هیجان آور و شهوت

انگیز است و عیاری و مکاری زنان آن روزگار را روشن می کند. نخشی ازین گفته های هیجان آور و شهوت انگیز اجتناب کرده و در سراسر داستاه های طوطی نامه از کلام تصوف استفاده کرده است. از آغاز کتاب تا نهایت آن عناصر تصوف دیده می شود. نخشی کتاب خود را ازین حدیث تصوف آغاز می کند:

خدایا اهل دل را ذوق دل ده
ضیاء نخشی را شوق دل ده
سری ده کز سری بیگانه باشد
دلی کو با غمت همخانه باشد
تنی ده کو ازین و آن نرنجد
زبانی کو همی ذکر تو سنجد

نخشی درین گفته های مذکور عناصر تصوف را بیان می کند که دل همچنان باید که همیشه به ذکر الهی مشغول باشد، و وجود انسان هم چنان باید که کسی از او رنجیده نباشد و زبان خلق همیشه در ذکر الهی باشد.

یکی از صفات صوفیاء است که همیشه در ذکر الهی مشغول می باشند و مردم را به طرف معبود واحد دعوت می دهند و خودشان را از ریا و تزویر دور می اندازند. نخشی این صفات را در يك داستان طوطی نامه که به عنوان داستان زرگر و زاهد و آوردن بتان و دزدیدن زرگر و حیلله کردن نجار است بیان می کند. او درباره ی بت پرستی این طور می نویسد "سبحان الله، چه کور بت پرستانند. مصنوع خود را صانع خود می دانند و ساخته خود را معبود خود می انگارند. کسی باشد که ایشان را گوید: اف لکم ولما

تعبودن. ۱۰" همچنین می نویسد:

نخشبی بت پرست چیزی نیست
کار جهال بی مراد بود
هر که سجده کند به پیش جماد
او یقین کمتر از جماد بود ۱۱
درباره ریا کاری می نویسد:
نخشبی طاعت ریا بگذار
مخلصانه بیا درین درگاه
آن کسانی که از ریا دورند
تا چه ها می برند ازین درگاه ۱۲

نخشبی در ضمن همین داستان حکایت سلطان العارفین
ابا یزید بسطامی را می آرد که جامع امروز فردا را عکاسی می کند.
حکایت آن است که در همسایه ی سلطان العارفین يك جهود
زندگی می کرد. کسی او را گفت ای جهود، کسی که همسایه ی ابا
یزید باشد چگونه جهود ماند؟ او جواب داد که ای خواجه، اگر
مسلمانی آنست که سلطان العارفین دارد مرا میسر نیست و اگر
چنان است که شما دارید نا مسلمانی اولی- ۱۳

نخشبی در مجاهده می کوش
وای بروی که از غمی فرد است
طاعت سر سری نه طاعت دان
مرد اندر مجاهدت مرد است ۱۴
ضیاء الدین نخشی داستان های شوکا سپتتی را به شیوه
ی بسیار زیبا بکار برده و آن را در پیرایه اسلامی بیان نموده است.

صوفیائگاهی حیلہ را درست قرار نداده است. آن را همیشه کار
غیر شرع شمرده است. نخشی این را در شبوہ ی خود در شعر این
طور ذکر می کند:

نخشی دولت از حیل کہ برد
خوش کسی کوز دام حیلہ برست
بی سعادت کسی بماند کو
کہ بہ حیلہ سعادت آرد دست ۱۵
این ہم یکی از صفات صوفیاء است کہ ہمیشہ خلق را
تلقین می کند کہ خالق جهان یک است و ہر چیز بہ فرمان خالق بہ
وجود می آید. بدون خالق نتوانست کاری را انجام بدهد و پایان
برساند. اہل تصوف ہموارہ این پیام را بین عوام الناس رواج
داده است. نخشی این فکر را در داستان طوطی نامہ این طور
بیان می کند:

نخشی از خدا طلب ہمہ چیز
در سماء و سمک خزانه ی اوست
کار کس از کسان نیاید راست
کار جملہ ز کار کارخانہ اوست ۱۶
اہل تصوف در ہمہ امر از خدای عزوجل رجوع می کنند
و راہ نومیدی را ہرگز نمی گزینند. نخشی این عزم صوفیاء را ہم
چنین روشن می کند:

نخشی از خدا مشو نومید
حق کریم است اگر کرم بکند
گر تو گفت خدای خود بکنی

هر چه گویی خدای هم بکند ۱۷

ضیاء الدین نخشی از تعلیم اسلامی با خوبی واقف بود و در زمره ی صوفیاء به حساب می آمد. او در ضمن داستان طوطی نامه نکته ی مهمی آورده است. آن نکته این است که نخشی فکر چهار چیز را در طوطی نامه ذکر کرده است. حدوداً در ده داستان این کتاب آمده است که مردم را باید که ازین چهار چیز اجتناب بکنند یا چهار چیز است که از چهار چیز پدیدار می شود. هدف نخشی در آوردن این چهار چیز چیست به اعتقاد نتوان گفت اما میتوان حدس زد. ممکن است که آن همین فکر باشد که اهل تصوف آن را ترویج و اشاعت می کنند. میتوان گفت که در مذهب اسلام و نزد اهل تصوف شماره ی چهار بسیار مهم است. مثلاً باری تعالی انسان را از چهار عنصر آب، آتش، خاک، و باد تخلیق کرده است یا این که چهار کتاب آسمانی تورات، زبور، انجیل و قرآن. چهار فرشته ی آسمانی جبرئیل، میکائیل، اسرافیل و عزرائیل. چهار خلیفه اسلام ابوبکر، عمر، عثمان و علی. هم چنین چهار چیز در تصوف شریعت، طریقت، معارف و حقیقت. این همه چیزهای مذکور در مذهب اسلام و نزد اهل تصوف جایی خاص دارد. درباره ی این می توان گفت که نخشی از این چیزها را مراعات کرده و به سبب این، فکر چهار چیز را آورده است. پس ممکن است که نخشی فکر چهار چیز را از راه تیمن ذکر کرده باشد. نزد صوفیاء این خیلی مبارك است. مثلاً عبارت همین طور است:

"حکماء گویند چهار کس را در مذهب مروت مکافات نتوان کرد، یکی آنکه بر تو بیش از تو نیکویی کند، دوم آنکه سخن تو به سمع

انصاف بشنود، سیوم آنکه بی غرضی بر در تو آید، چهارم آنکه در مصالح خویش اعتماد بر تو کند." ۱۸

"تورا نیک محقق است که چهار چیز قابلیت عود ندارد، قضای رفته و سخن گفته و تیر انداخته و عمر گذشته." ۱۹

"چهار چیز علامت کرم باشد، جود بلا مدح و عطا بلا سوال و باب بلا حجاب و وفا بلا خلاف. چهار چیز مردم را با چهار چیز رساند. الزهد الی التقوی، والقناعت الی الغناء، والصبر الی المحبوب و الجد الی المطلوب." ۲۰

"حکماء چهار چیز را زشت گویند، و از چهار کس زشت تر باشد. کذب از حکماء و سبکی از عالمان و بخیلی از توانگران و بی شرمی از زنان." ۲۱

این همه تعلیمات انسانی است که اهل تصوف متواتر آن را بین عوام الناس گسترده است و با برکت شمرده است.

اهل تصوف همیشه از جاه و جلال دنیا و عیش و نشاط دار فانی خودشان را دور می اندازند. زندگی کردن در عسرت و تنگی را شیوه ی خود می سازند. ایشان عقیده ی کامل می دارند که رازق عالم خدا است. نقد دین را بر نقد جهان مقدم می گردانند و این را متاع زندگی خود می شمارند و در فقر و فاقه شادمانه زندگی می کنند. نخشی این کیفیت صوفیاء را به توسط یعقوب سهروردی چنین می نویسد:

"هر که را سیری او از طعام است او دایم گرسنه است، و هر که را توانگری او از مال است او دایم درویش است، و هر که را حاجت به خلق است او دایم محروم است." ۲۲

تالیف دیگر ضیاء الدین نخشی مانند سلك السلوك، کلیات و جزییات و عشره مبشره خالص مربوط به تصوف و مسایل عرفانی است، ولی طوطی نامه به شکل داستان دارای مضامین مختلف است. در ادبیات این کمتر دیده می شود که يك اثر عام شامل مضامین مختلف می باشد. این کمال ادبی نخشی است که داستان ساده ی هندی را با موضوع مختلف مانند تصوف و طب و موسیقی آراسته کرده و در ادبیات يك اثر گران بهان به وجود آورده است. درباره ی این نخشی خود می گوید:

چنین در دانه هرگز کس نسفته است
چنین افسانه وقتی کس نگفته است
به گوش دل بکن در دانه ی من
نکو بشنوز من افسانه ی من ۲۳

این تالیف نخشی واقعاً در دانه است که يك کتاب حکایت حاوی مضامین مختلف است. درین کتاب عکس تمام تالیفات نخشی را می توان مشاهده کرد. چون که این کتاب فقط داستان ندارد بلکه به شکل حکایت گنجینه ی علوم مختلف است.

End Note:

- ۱- جزییات و کلیات، الدین نخشی، تصحیح س تحقیق ضیاء دکتر علی محمد موذنی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی تهران، صهفده
- ۲- تاریخی مقالات پروفیسور خلیق احمد نظامی ندوة

- المصنفين جامع مسجد دهلى، ص ۸۱
- ۳- The Cleveland Museum of Art's Tuti-Nama/Tales of A Parrot, Muhammad A. Simsar, p xvii
- ۴- فتوالسلاطين عصامى تصحيح اح- ايس اوشاد، دانشگاه مدراس ص ۱۱۴
- ۵- اخبار لاخيار فى اسرار الابرار تصحيح و توضيح عليهم اشرف خان انجمن آثار مفاخر فرهنگى، ص ۲۰۴
- ۶- تاريخى مقالات پرفسور خلیق احمد نظامى ندوة المصنفين جامع مسجد دهلى ص ۱۱۱
- ۷- تذکره حسینی <https://archive.org> ص ۳۴۱-۳۴۳
- ۸- اخبار لاخيار فى اسرار الابرار تصحيح و توضيح عليهم اشرف خان انجمن آثار مفاخر فرهنگى، ص ۲۰۴
- ۹- طوطى نامه ضياء الدين تصحيح دکتر فتح الله مجتبایى غلام على آریا انتشارات منوچهرى تهران ص ۱-۲
- ۱۰- همان ماخذ ص ۳۱
- ۱۱- همان ماخذ
- ۱۲- همان ماخذ
- ۱۳- همان ماخذ ص ۳۱-۳۲
- ۱۴- همان ماخذ
- ۱۵- همان ماخذ ص ۱۷۱
- ۱۶- همان ماخذ ص ۱۷۲
- ۱۷- همان ماخذ ص ۵۶
- ۱۸- همان ماخذ ص ۱۹۹

- ۱۹ - همان ماخذ ص ۲۵۳
- ۲۰ - همان ماخذ ص ۲۹۱
- ۲۱ - همان ماخذ ص ۲۹۹
- ۲۲ - همان ماخذ ص ۲۲۳
- ۲۳ - همان ماخذ ص ۴۳۶-۴۳۷

منابع و ماخذ:

- انوشه، حسن، دانشنامه ادب فارسی، ادب فارسی در آسیای میانه، ج اول، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۸۰. هج
- انوشه، حسن، دانشنامه ادب فارسی، ادب فارسی در شبه قاره هند (هند، پاکستان، بنگلادیش) ج چهارم، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران. ۱۳۸۰ هج
- تذکره حسینی <https://archive.org/>
- حیدری، سید حیدر بخش، طوطا کھانی، جی، ایس سنت سنگه پبلشرز، لاهور
- دهلوی، عبدالحق محدث، اخبار الاخیار فی اسرار الابرار، تصحیح و توضیح، علیم اشرف خان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران ۲۰۰۵. میلادی
- ده ————— وی، حسرت، مثنوی طوطینامه، مرتبه داکتر نور الحسنه اشمی، مکتبه کلیان، لکهنو ۱۹۴۱ میلادی
- سعادت، اسماعیل، دانشنامه زبان و ادب فارسی، ج چهارم،

- فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران 1384 . هج
- سعادت، اسماعیل، دانشنامه زبان و ادب فارسی، ج چهارم، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران 1384 . هج
- صدیقی، دکتور طاهره،
- داستاسر ایفارسیدر شہقار ہدر دورہیتیموریان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلامآباد 1999 . میلادی
- لال، کی ایس، خلجی خاندان، مترجم داکتر محمد یسین مظہر صدیقی، ترقی اردو بیورو، نیی دہلی 1980 . میلادی
- نارنگ، گوپی چند، ہندوستانی قصوں سی ماخوذ اردو مثنویاں، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، نیی دہلی . 2001 میلادی
- نخشبی، ضیاء الدین، طوطی نامہ، تصحیح و تعلیقات داکتر فتح اللہ مجتبابی، داکتر غلامعلی آریا، انتشارات منوچہری، تهران 1372 . هج
- نخشبی، ضیاء الدین، جزییات و کلیات، تصحیح و تحقیق داکتر علی محمد موذنی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران 2010 . میلادی
- نخشبی، ضیاء الدین، سلک السلوک، تصحیح محمد عبد الاحد، مطبع مجتبابی دہلی 1329 . هج
- نظامی، پروفیسور خلیق احمد، تاریخی مقالات، ندوۃ المصنفین، جامع مسجد دہلی 1966 . میلادی